

*Кшыштаф Мігань (Krzysztof Migoń),
Інстытут навуковай інфармацыі
Вроцлаўскага ўніверсітэта (Польшча),
прафесар гуманітарных навук*

МОВА – ПІСЬМО – УНІВЕРСУМ ПІСЬМЕНСТВА ЯК ПАНЯЦЦІ КНІЖНАЙ КУЛЬТУРЫ Ў СУЧАСНАЙ БІБЛІЯЛОГІІ

Паняцце «кніжная культура» з’яўляецца адной з важнейшых даследчых катэгорый сучаснага кнігазнаўства і адначасова дакладна вызначанай галіной кніжных ведаў [1].

Узнікненне і развіццё дадзенага падыходу ў рамках даследаванняў кнігі і кніжнай справы заслугоўвае асобай увагі. Толькі паступова кнігазнаўства дасягнула такога сталага ўзроўню сваёй навуковай праблематыкі, як сёння. Шлях навукі пра кнігу за апошнія два – тры стагоддзі наглядна паказвае цесную сувязь кнігазнаўства з агульнымі кірункамі развіцця гуманітарных і сацыяльных навук, прымяненне іх фундаментальных палажэнняў, паняццяў і метадаў і – адначасова – паступальнае (сама)вызначэнне як своеасаблівай аўтаномнай галіны ведаў, выпрацоўку уласных даследчых задач у сувязі з удасканаленнем інструментаў навуковай працы (праблемы, крыніцы, метады, дакладнасць пошукаў і абагульненняў).

Шлях кнігазнаўства паказвае таксама асноўныя этапы яго развіцця ад простага (што не азначае ні лёгкага, ні няважнага) апісання кніг і іх рэгістрацыі (фаза першапачатковай бібліяграфіі) да сталых даследаванняў кніжнага свету, заснаваных на глыбока прадуманых канцэпцыях і парадыгмах [2].

Калі сёння навука пра кнігу мае ў сваім распараджэнні вялікі фактычны матэрыял, на аснове якога можа адказаць на шэраг пытанняў, якія датычаць чалавека, грамадства і сацыяльных працэсаў – і адказы гэтыя немагчымы на грунце іншых навуковых дысцыплін, – гэта наступіла толькі дзякуючы таму, што навука пра кнігу прайшла ў сваім развіцці і ўдасканаленні некалькі ключавых фаз. Усе яны, у рознай, зразумела, ступені, падрыхтавалі актуальны статус і даследчы патэнцыял гэтай дысцыпліны. З аднаго боку, у XVIII – пачатку XIX ст. кнігазнаўства вырасла з бібліяграфіі як яе паглыбленне, пашырэнне і ўдакладненне, але, з іншага боку, нарадзілася як дапаможная гістарычная навука, у цэнтры якой

стаялі ўласна гістарычныя пытанні: гісторыя кнігадрукавання, гісторыя бібліятэк і кнігазбораў, з часам – агульная гісторыя феномена (з’явы) «кніга». У сваёй асноўнай частцы (і патэнцыяле!) навука пра кнігу да гэтага часу застаецца гістарычнай навукай, хоць пры значна пашыраных сёння задачах (гістарычнае кнігазнаўства ў цэлым).

Крыху пазней побач з гістарычнай перспекывай у кнігазнаўстве з’явіўся філалагічны пункт погляду. Цэнтрам цікавасці сталі тэкст кнігі, яе мова і пісьмо. Падпарадкаванне навукі пра кнігу літаратуразнаўству звярнула ўвагу на важныя для філалагічных навук уласцівасці кнігі і кніжнага рэпертуару, дазволіла навуцы пра кнігу ўдзельнічаць у даследаваннях, якія тычыліся нараджэння літаратурных твораў як кніг, іх лёсаў, успрыняцця чытачом. Кнігазнаўства стала жаданым партнёрам літаратуразнаўчых даследаванняў і нават неаднаразова ідэнтыфікавалася з літаратуразнаўствам. Толькі паступова аказалася, што значэнне мовы і пісьма для кнігазнаўчых даследаванняў выступае далёка па-за патрэбы навукі пра літаратуру, што мова і пісьмо ў кнігазнаўстве з’яўляюцца значна больш ёмістымі навуковымі катэгорыямі.

Адначасова кніга з’яўляецца фактам грамадскім, што патрабуе ў кнігазнаўчых даследаваннях катэгорый сацыялагічных, псіхалагічных, педагагічных, асветных. З гэтага кірунку бярэ пачатак функцыянальная канцэпцыя кнігазнаўства, прынцып якой – трактоўка кнігі не толькі як факта, але як акта чалавечай і грамадскай камунікацыі. Потым з’явіліся інфармацыйныя і камунікатыўныя мадэлі навукі пра кнігу, якія значна ўзбагацілі арсенал кнігазнаўчых паняццяў, метадаў і аб’ём даследаванняў. Расло тым часам ва ўсіх тых фазах развіцця кнігазнаўства як навукі значэнне пытанняў мовы, пісьма і ўніверсума пісьменства як навуковых паняццяў, катэгорый, інтэрпрэтацыйных ключоў.

Сучаснай фазай патэнцыялу навукі пра кнігу стала агульнапрынятая(?) канцэпцыя «кніжнай культуры», таму што шматлікія сувязі кнігі з чалавечай культурай не зводзяцца ў рамкі працэсаў філалагічных, дакументацыйных ці інфармацыйных. Паняцце «кніжная культура» змяшчае ў сабе ўсе матэрыяльныя і духоўныя аспекты кнігі і свету кніг; дазваляе апісаць з перспектывы чалавечай культуры адзінкавую кнігу і яе складнікі, а таксама ахарактарызаваць зборы кніг (выдавецкі рэпертуар, кнігагандлёвы асартымент, бібліятэчную калекцыю, спіс кніг для чытання, нават увесь кніжны ўніверсум). Фарміраванне індывідуальнай і

грамадскай кніжнай культуры ў рамках гістарычнай эпохі, дзяржаўных межаў, народа, сацыяльнай групы і г. д. ажыццяўляецца пад уплывам і ў сувязі з многімі фактарамі культурнага, палітычнага, рэлігійнага, эканамічнага жыцця.

Безумоўна, зыходным пунктам для разумення кніжнай культуры (у цэлым і дадзенай) з'яўляюцца мова і пісьмо кнігі (і адпаведна – усяго кніжнага свету), таму што яны:

(1) складаюць пачатак кнігі як інструмента замацавання, захавання і перадачы пісьменства і,

(2) галоўным чынам, вызначаюць яе грамадскае жыццё.

Не прадстаўляючы тут падрабязней розных, часам супярэчлівых, канцэпцый даследаванняў на мяжы мовазнаўства і граматылогіі, з аднаго боку, і кнігазнаўства – з другога, звернем толькі ўвагу на фундаментальныя з'явы і факты, якія маюць у тых адносінах неаспрэчнае значэнне. Рашэнне аўтара напісаць тэкст на дадзенай мове, ці ў дадзенай сістэме пісьма, нараджае першапачатковы бібліялагічны факт – будучую кнігу. Гэта выклікае наступствы – для лёсу твора, яго прысутнасці ва ўніверсуме пісьменства, яго культурных функцый. Тэкст пачынае ўдзельнічаць у будове грамадскай культуры. Стратэгічныя рашэнні пісьменнікаў дазволілі ствараць літаратурныя мовы, мастацкую і навуковую літаратуру ў цэлым, а таксама – што для нас асабліва важна – (дадзеную) кніжную культуру. Дастаткова яскравым прыкладам можа быць эпопея *Paradise (lost, Regained)*, створаная Джоанам Мільтанам на англійскай мове насуперак тагачасным традыцыям і модам і творчасці самога паэта, які раней таксама пісаў на лацінскай мове. Мова аказалася вызначальнікам новай кніжнай рэчаіснасці. Зразумела, у агульнай культурна-гістарычнай перспектыве моўнае пытанне пісьмовых твораў больш складанае.

Даследаванне пытанняў пісьма і пісьменства, а таксама грамадскіх функцый мовы з пункту гледжання патрэб навукі пра кнігу, галоўным чынам *sub specie* (у выглядзе) кніжнай культуры, значна ўзбагачае кніжныя веды як у тэарэтычнай і гістарычнай перспектыве, так і практычнай, і сучаснай. Вымярэнне прысутнасці асобных сістэм пісьма ў кнігах рукапісных і друкаваных – у дыяхраніі і сінхраніі – можа прынесці новыя, інтэрпрэтаваныя даныя. Ужо зараз можна паставіць шэраг канкрэтных пытанняў, напрыклад:

– Якая колькасць кніг існуе ў розных пісьмёнах – у мінулым і сёння?

– Якія характэрныя тыпы кніг узніклі ў іх межах?

– Якія былі (і ёсць) іх змест і культурнае (г. зн. літаратурнае, навуковае, палітычнае і г. д.) значэнне?

Адказы на такія пытанні дадуць магчымасць устанавіць адносіны паміж сістэмамі пісьмёнаў і тыпалогіяй кнігі, гістарычнай і сучаснай. На наш погляд, гэта з’яўляецца адным з важнейшых у даследаваннях па сусветнай кніжнай культуры.

Усё ж такі самае важнае ў гэтай перспектыве даследаванняў кніжнай культуры – атрымаць дакладныя доказы, каб пацвярджаць (або абвргаць) тэзісы аб істотных для развіцця кніжнай культуры псіхалагічных, грамадскіх, рэлігійных, палітычных і г. д. наступствах карыстання пэўнымі сістэмамі пісьма. Некаторыя пытанні ўзнікаюць – нібы – «аўтаматычна», напрыклад:

– Які ўплыў на кніжны свет мае пастаянная ў глабальным маштабе экспансія лацінскага і арабскага (і вытворных ад іх) алфавітаў?

– Якія – дадатныя і адмоўныя – вынікі вымушаных, часам многіх, змен сістэмы пісьма дадзенай мовы?

– Якая – для кніжнай культуры – роля аматарскай вынаходлівасці ў невялікіх моўных і этнічных грамадствах?

– Якія перспектывы ў сучасным свеце маюць ідэаграфічныя, славесныя, складовыя сістэмы пісьма – кітайскія, японскія, карэйскія, індыйскія?

– Як у сучасным ізраільскім грамадстве функцыянуе ў мове іўрыт традыцыйнае яўрэйскае «квадратнае» пісьмо?

Сістэма пісьменства адрознівае мову і яе карыстальнікаў. З’яўляецца звяном, аб’ядноўваючым карыстальнікаў той самай сістэмы, але адначасова бар’ерам, які аддзяляе ад карыстальнікаў іншых сістэм. Заадно інтэгруе і ізалюе.

Здаецца, што самыя важныя для кніжнай культуры крытэрыі – мова, мова кнігі і разам з тым мова яе носьбітаў. Добра разумеў гэта ўжо ў канцы XVI ст. Мікалоюс Даўкша, які ў «Прадмове да ласкавага чытача» да літоўскага перакладу каталіцкай «Пасцілы» Якуба Вуека (1599) пра значэнне роднай, г. зн. літоўскай, мовы пісаў (на польскай мове!): «Ведаю, што ўсе народы цэняць, любяць і шануюць творы, напісаныя на роднай мове (таму, мяркую, усе народы і заахвочваюць пераклады кніг з іншых моваў на сваю)» – і шырока патлумачыў яе функцыі: «На гэтай мове звычайна ўсе пішуць законы, на ёй выдаюць гісторыі, старыя і новыя, свайго і чужых народаў, на ёй абмяркоўваюць усе дзяржаўныя справы, яе

выкарыстоўваюць, прыгожа і з годнасцю, на розныя выпадкі ў Царкве, на службе, дома» [3]. Сучасны даследчык І. А. Шамракова піша: «Фарміраванне этнічнай культуры звязана з мовай – яна займае сярод усіх кампанентаў першае месца. Мова – знак прыналежнасці яе носьбітаў да пэўнага этнасу і адначасова інструмент захавання этнасу. Зыходзячы з гэтага, рызыкнём выказаць здагадку: мова кнігі (мова пісьмовага помніка) – галоўны крытэрыі пры вызначэнні нацыянальнай кнігі» [4, с. 19].

Пры гэтым нярэдка выступае – у гісторыі і сёння – у многіх краінах шматмоўе (поліглатызм) нацыянальнай кнігі. Яскравым прыкладам можа быць славацкая кніга [5], не кажучы ўжо падрабязна аб выпадку з яўрэйскай кнігай [6]. Як правіла, не выключэнне, калі ля вытокаў нацыянальнага пісьменства і кнігі шматлікіх краін Еўропы знаходзяцца лацінская і царкоўнаславянская мовы. Добрым прыкладам можа быць харвацкае пісьменства і традыцыі харвацкай кнігі (цікава, што выстаўка помнікаў харвацкага пісьменства і друку, напрыклад, была арганізавана ў Берлінскай дзяржаўнай бібліятэцы ў 2002 г. пад назвай «Тры пісьменнасці – тры мовы») [7].

З-за адсутнасці адпаведных даследчых метадаў невядома, колькі чалавек набывае і колькі губляе падчас засваення свету з дапамогай пэўнай сістэмы пісьма. Для літоўскай культуры, напрыклад, безумоўна, неспрыяльнымі абставінамі было прымусовае ўключэнне ў 1864–1904 гг. у кола кірыліцы. Значна складаней ацаніць уплыў многіх сістэм пісьма на культурны грунт албанскай мовы (нямецкі албанолаг і кнігазнаўца Армін Хетцэр (Armin Hetzer) называе албанцаў «чэмпіёнамі свету ў выдумцы алфавітаў»: да пачатку XX ст. прымянялі іх не менш за дзесяць! [8]) або значэнне рэформы пісьменства ў мовах народаў СССР у 1920–1930-я гг. [9].

Звернем цяпер увагу на некаторыя канкрэтныя акалічнасці, што пацвярджаюць значэнне пісьма і мовы ў станаўленні кніжнай культуры.

А) Вопыт тыпалогіі з’явы «мова ў адносінах да кніжнай культуры»:

- 1) першапачатковае замацаванне мовы на пісьме;
- 2) «натуральнае» развіццё (дадзенай) літаратурнай мовы і нараджэнне на яе аснове кніжнай культуры;
- 3) асобныя словы дадзенай мовы ў іншамоўным тэксце;
- 4) вялікія тэксты дадзенай мовы ў іншамоўнай кнізе;

5) цэлыя кнігі на дадзенай мове – пачатак пэўнай кніжнай культуры.

Б) папярэдняя прапанова тыпалогіі з’явы «пісьмо ў адносінах да кніжнай культуры»:

1) «натуральнае» шматвяковае развіццё пісьма і ў сувязі з ім кніжнай культуры;

2) «штучнае» стварэнне сістэмы пісьма для непісьмовай мовы і з цягам часу нараджэнне новай кніжнай культуры;

3) змяненне сістэмы пісьма рашэннем дзяржавы, царквы, уплывовых асяроддзяў і г. д., што выклікае своеасаблівую рэвалюцыю ў існуючай да таго часу кніжнай культуры;

4) розныя пісьмёны, што ўжываюцца ў адной мове;

5) вялікая колькасць пісьмёнаў у адной дзяржаве ці на адной тэрыторыі;

6) пісьмо як інструмент захавання нацыянальнай, рэлігійнай, культурнай спадчыны;

7) нацыянальныя ці мясцовыя варыянты ўніверсальнага пісьма як форма палітычнай маніфестацыі [10].

Мова і пісьмо з’яўляюцца ўмовай існавання і фундаментам пісьменства і прыводзяць нас да важнейшай паняццёвай катэгорыі ў сферы кніжнай культуры – універсуме пісьменства.

Паняцце «пісьменства» нялёгка паддаецца азначэнню. Яно гістарычна зменлівае, расплывістае, шматзначнае. Часам атаясамліваецца з «літаратурай», але звычайна разумеецца шырэй. Акрамя таго, у многіх мовах няма такога адрознення, і калі можна яго заўважыць (напрыклад, ням. *Schrifttum* – *Literatur*, англ. *writing(s)* – *literature*, фр. *écrit* – *littérature* або рус. *письменность* – *словесность* – *литература*), то яно мае іншы характар, чым адносіны «пісьменства – літаратура». У найшырэйшым магчымым значэнні «пісьменства» (у ідэале) – гэта збор усялякіх замацаваных пры дапамозе пісьма, г. зн. уласна запісаных, тэкстаў. Агульная сума гэтых тэкстаў, створаных і існуючых дзе-небудзь і калі-небудзь, стварае своеасаблівы ўніверсум. Аргенцінскі аўтар Белен Гачэ (*Belén Gache*) эфектна напісала, што гэта абшар «ад страчанай кнігі да гіпертэксту» [11].

Не толькі этымалогія выразу, але і веданне гісторыі кіруюць нашу ўвагу да пісьма, яго ўласцівасцей і функцый, пры дапамозе якіх магло паўстаць, развівацца і адрознівацца сусветнае пісьменства. Пісьмо зрабіла магчымым замацаванне мовы, дазволіла мову заб’ектывізаваць і перадаваць ў часе і прасторы.

Запісаная мова (*langue écrite; written language; verschriftete/geschriebene Sprache*) – падставовы кампанент пісьменства, яе галоўная каштоўнасць і спосаб існавання [12]. Дапаўненнем жа з’яўляюцца розныя формы замацаванай пазамоўнай інфармацыі ў выглядзе ўмоўных знакаў, сімволікі, іканаграфіі.

Вынаходніцтва пісьма (дакладней – вынаходніцтвы пісьмёнаў) было вынікам культурнага развіцця чалавека і грамадства, што – зрабіўшы магчымым нараджэнне пісьменства – стала рухаючай сілай цывілізацыі і карэнным чынам змяніла міжасобасную і сацыяльную камунікацыю. Вусная мова, дзякуючы пісьменству, узбагацілася, што з часам прынесла шматлікія наступствы ў многіх сферах прыватнага і публічнага жыцця [13].

Паступова таму, што напісана/запісана, надавалася штораз большае значэнне, бо валодалі ўменнем пісаць і чытаць лепш адукаваныя, а тэкст быў часта санкцыянаваны ўладай (той ці іншай). Чалавек пісьменны («*litteratus*», «грамотный») браў верх над непісьменным («*illitteratus*», «неграмотный»), а сацыяльныя і прафесійныя групы, цэлыя народы і краіны, якія мелі ўласнае пісьменства або яго назапашаныя рэсурсы, дамінавалі над тымі, хто яго не меў. Нярэдка ў гісторыі, ад старажытнасці да сучаснасці, рабункі бібліятэчных збораў ці іх знішчэнне(!), што з’яўляецца доказам той з’явы.

Гэтыя абагульненні можна дапаўняць, але і аспрэчваць, бо існавалі ў мінулым добра арганізаваныя грамадствы і дзяржавы, якія абыходзіліся без пісьма. Вялікія паэтычныя, гістарычныя, прававыя і рэлігійныя творы ўзніклі ўжо ў дапісьменны час, аднак да ўніверсума пісьменства ўваходзілі толькі праз шмат гадоў, пазней ад часу свайго з’яўлення, і ўласна пісьмо дазволіла іх кадыфікацыю, перадачу ў будучыню і распаўсюджанне. Бясспрэчна, што галоўны ход цывілізацыйнага развіцця ў глабальным маштабе быў і ёсць стала звязаны з пісьмом і пісьменствам.

На першы план сярод пісьмовых твораў культуры вылучылася кніга. Кніга ў многіх цывілізацыях стала сімвалам культуры, яе эманацияй і інструментам. Замацаванне ў кнізе – пры дапамозе пісьма – чалавечай думкі і мовы стварыла магутныя інструменты захоўвання і перадачы тэкстаў, прылады, якія пераадоляюць прастору і час, эканамічныя, рэлігійныя, палітычныя бар’еры. Паступова фарміраваўся ўніверсум кнігі [14] – найважнейшы сярод складнікаў універсума пісьменства, якому (у адносінах да

друкаванай кнігі) Маршал Маклюэн (Marshall McLuhan) даў назву «галактыкі Гутэнберга». Як ёсць метафары кшталту «космас кнігі», якія гавораць пра памеры, «вечнасць», але і значэнне свету кніг, так і такія выразы, як «кніжная культура» або «кніжная цывілізацыя», яны сталі прыдатнымі паняццямі і тэрмінамі ў тэарэтычнай і гістарычнай рэфлексіі феномена кнігі.

Адказваючы на пытанне аб псіхалагічных вытоках пісьменства, можна сказаць словамі Рышарда Капусцінскага, які ў «Падарожжах з Герадотам» пісаў: «Гэта, ізноў, тая самая, што і заўсёды, барацьба чалавека з часам, барацьба са слабасцю памяці, з яе хуткаплыннасцю, з пастаяннай тэндэнцыяй да сцірання і знікнення. У гэтым уласна змаганні нарадзілася ідэя кнігі, усялякай кнігі. І адтуль яе трываласць, яе – хацелася б сказаць – вечнасць. Бо чалавек ведае... што памяць слабая і хуткаплынная, і калі ён не запіша сваіх ведаў і дасведчанняў у больш трывалай форме, то тое, што носіць у сабе, згіне. Адсюль усе хочучь пісаць кнігу: спевакі і футбалісты, палітыкі і мільянеры» [15, с. 204]. Падобную думку выказвае чэшскі пісьменнік Патрык Оўржэднік (Patrik Ouředník) у сваёй іранічнай і вераломнай гісторыі Еўропы: «А калі хтосьці вывучыў якую-небудзь таямніцу, пісаў пра яе кнігу, бо настала медыяльная эпоха і кожны хацеў напісаць якую-небудзь кнігу» [16, с. 15]. Калі да гэтага дадаць разнастайныя выгады, якія даюць пісьмо і запісаныя тэксты ў індывідуальным і калектыўным жыцці, то знойдзем і другі важны механізм, які кіруе развіццём пісьменства: гэта чалавечы прагматызм.

Улічваючы той факт, што нараджэнне, эвалюцыя, колькасны і якасны рост пісьменства і кнігі можна патлумачыць толькі ў гістарычным кантэксце і ў катэгорыях (агульна)культурных, звернем увагу на асноўныя ўласцівасці ўніверсума пісьменства:

– пісьменства існуе ў трох галоўных відах замацавання: рукапісным (скрыптаграфічным), механічным, перш за ўсё друкаваным (тыпаграфскім), і электронным (лічбавым), існуе таксама – як ідэя, сімвал і міф – у розных ускосных і пераносных формах;

– тэксты існуюць на многіх мовах, запісаны рознымі тыпамі пісьма, што падзяляе ўніверсум пісьменства і стварае бар'еры ў доступе да яго;

– таму сусветны ўніверсум кніг разнастайны і шматбакова дыферэнцыраваны (паводле крытэрыяў часу і прасторы, моўных і фармальных, змястоўных і функцыянальных і інш.);

– існуючы спрадвеку прырост тэкстаў і паступовая іх кумуляцыя павялічылі ўніверсум пісьменства да такіх памераў, якімі цяжка авалодаць для ўпарадкавання, інфармавання аб ім і даступнасці;

– немалая частка ўніверсума пісьменства пастаянна гіне наогул беззваротна, у выніку стыхійных бедстваў, катастроф, войнаў, цэнзуры, мэтавага знішчэння, а таксама з-за адыходу ад акрэсленых канонаў чытання, змены густаў чытачоў, грэбавання тым, што перастае быць прызнаным за важнае, і абыходжання без яго;

– універсум пісьменства, з'яўляючыся прадуктам грамадскай культуры, у далейшым будзе яе і падпарадкоўваецца законам грамадскай камунікацыі, таму што служыць інструментам трансмісіі пісьма і мовы, у грамадстве знаходзяцца яго стваральнікі і рэцыпіенты;

– змены носбіта пісьмовага тэксту (рукапіс – друкаванае выданне – лічбавая форма) выклікаюць змены ў дыяпазоне зместу, спосабе яго функцыянавання і ўспрыняцця;

– універсум пісьменства быў і ёсць пункт выйсця, падстава для іншых сродкаў перадачы інфармацыі (медыя): фільма, радыё, тэлебачання, пласцінак, кампакт-дыскаў, якія з часам паступова аддаляюцца ад той асновы, ствараючы новую медыяльную рэчаіснасць (яшчэ Поль Атле лічыў іх заменнікамі кнігі, сцвярджаючы не без рацыі, што, як і кніга, яны служаць інфармацыі і камунікацыі [17]).

Зараз трэба разгледзець пытанне аб унутранай структуры ўніверсума пісьменства. У найноўшай *Wielkiej Encyklopedii PWN* чытаем: «Ахоплівае [яно, пісьменства] між іншым галіны: мастацкую літаратуру, навуковае і навукова-папулярнае пісьменства, публіцыстыку, журналістыку, пісьменства прапагандыска-палітычнае, практычнае і ўжыткавае пісьменства, дакументы калектыўнага жыцця» [18]. Безумоўна, гэта асноўныя найважнейшыя складнікі, хоць дадзенае азначэнне далёкае ад паўнаты, лагічнага парадку і пералічаных назваў. У той час міжнародная бібліялагічная энцыклапедыя *Les sciences de l'écrit* пад рэдакцыяй Рабера Эстываля (Robert Estivals) пералічвае і прадстаўляе наступныя групы пісьменства: «выданні непераядычныя, перыядычныя, літаратурнае, адміністрацыйнае, камерцыйнае, фірмовае, ілюстраванае, палітычнае, публіцыстыка, навуковае пісьменства» (выкарыстаны – як відаць – розныя крытэрыі) [19]. Акрамя таго, энцыклапедыя падымае пытанне аб прысутнасці пісьменства ў аўдыявізуальных медыя [20]. У сваю

чаргу, французская кнігазнаўчая энцыклапедыя *Dictionnaire encyclopédique du livre* выказваецца коратка: пісьменства (écrit) – гэта «сукупнасць сродкаў перадачы інфармацыі (у прыватнасці, кніга і прэса), якія выкарыстоўваюць пісьмовыя тэксты, у адрозненне ад аўдыявізуальных сродкаў масавай інфармацыі (кіно, радыё, тэлебачанне) і інш., дзе дамінуюць вусная мова і малюнак [21]. У першым, але больш вузкім, сэнсе гэта – «праца розуму, запісаная або надрукаваная, напрыклад літаратурны, навуковы твор і г. д., апублікаваная або якая знаходзіцца ў рукапісе» [22].

Гістарычны і глабальны погляд на ўніверсум пісьменства – можа, сапраўды сапсаваны еўропацэнтрызмам? – прыводзіць нас да высновы, што найважнейшым для культуры заўсёды было пісьменства, лакалізаванае ў кнігах, часопісах, газетах, выданнях часовых («лятучых») і «з нагоды» (т. зв. «літаратура паўсядзённага жыцця», «дакументы грамадскага жыцця») [23].

Вырашальную ролю ў развіцці і эвалюцыі сусветнага пісьменства адыграла друкарская справа. Менавіта праз мастацтва друку пісьменства змагло павялічыць свае памеры колькасна, атрымаць новыя творчыя магчымасці, знайсці новых чытачоў. Дзякуючы друку адбылася на парозе сучаснасці чарговая медыяльная рэвалюцыя. З канца ХХ ст. пісьменства паступова пераходзіць у віртуальны, лічбавы, свет ці адразу ў ім узнікае. Гэта прыводзіць да істотных змен у спосабах існавання і функцыянавання пісьменства. Нараджаюцца новыя тыпы (жанры, віды) напісаных тэкстаў, мяняюцца адносіны паміж творцам (аўтарам) і чытачом, грунтоўнае пераўтварэнне наступае ў працэсах успрымання тэксту. Калі Рольф Энгельсінг (Rolf Engelsing) сцвердзіў тэзіс – які неабходна ўжо адмяніць, – што інтэнсіўнае чытанне на пачатку ХІХ ст. пачало паступова выціскаць экстрэнсіўнае [24], то зараз маем справу са з’явамі цалкам новымі і яшчэ адэкватна не названымі (бо гэта, з аднаго боку, чытанне хуткае, паспешнае, павярхоўнае, але з іншага – шматмернае, прасторавае, асацыятыўнае).

Тры асноўныя формы замацавання і існавання пісьменства – скрыптаграфічная, тыпаграфічная і лічбавая – адначасова вызначаюць тры галоўныя перыяды ў гісторыі мовы запісанай: эпоха рукапісу, друку і электронікі. Іх размяшчэнне ў часе можа быць толькі прыблізным і павінна суправаджацца каментарыямі і агаворкамі. ХV стагоддзе становіцца не столькі выразнай мяжой паміж рукапісам і друкам, бо толькі вызначае пачатак апошняга, і то толькі ў некаторых краінах Еўропы. Відавочна, што нельга

пераацаніць значэнне Гутэнбергаўскай рэвалюцыі для захавання і пашырэння пісьменнага ўніверсума, але таксама непраўдзівым быў бы тэзіс аб раптоўным канцы эпохі скрыптаграфічнай. Друкарская справа толькі паступова, часам хутчэй, часам павольней, крочыла на новыя абшары, як у сэнсе прасторы, так і сваіх функцый. Асяроддзе «літаратараў» з недаверам прымала новае вынаходніцтва, баючыся шырокіх і цяжкіх наступстваў яго распаўсюджвання. Выказаўся пра гэта, напрыклад, гуманіст Ёганэс Трытэміус (Johannes Trithemius), настояцель кляштару бенедыкцінаў у Шпанхейме (Sponheim), які ў сваім трактате *De laude scriptorum* (*Хвала перапісчыкам*), праз паўстагоддзе з моманту пачатку друку (1494), стаў на абарону манаскіх духоўных каштоўнасцей пісьмовай культуры, якім пагражала механічнае памнажэнне тэкстаў [25]. У той жа час ён, як аўтар і выдавец, паспяхова карыстаўся з дабрадзеяў друкарскага майстэрства і *Хвала перапісчыкам* была таксама друкаванай кнігай. Можа, Трытэміус мог бы стаць узорным прыкладам рацыянальнага падыходу да розных форм існавання і функцыянавання пісьменства? свайго роду патронам разумнай *concordia mediorem* (пагаднення медыяў)? Крыху больш увагі было прысвечана познесярэднявечнай/раннерэнесансавай тыпаграфічнай рэвалюцыі, бо ў ёй прыкметны аналогіі з сучаснасцю.

Да другой паловы XX ст. найважнейшай формай пісьменства (літаратурнага твора) быў дакумент (у значэнні, якое надаў яму Поль Атле) рукапісны і/або друкаваны [26]. Найважнейшым сярод пісьмоўных дакументаў стала – у гістарычнай перспектыве – кніга часам з дапамогай, а ў некаторых відах пісьменства з дамінаваннем часопісаў, газет, улётак і выданняў «з нагоды». Таму і галоўным спосабам існавання літаратурнага твора з'яўляецца яго кніжная форма, г. зн. зафіксаваны на пісьме тэкст, змешчаны ў рукапісе і/або ў друкаваным выданні. Літаратура (пісьменства) стварае кнігі і «жывіцца» кнігамі, бо *liber coronat* літаратурны *opus* (кніга карануе літаратурны твор). Адначасова годнае ўвагі трапіла назіранне Роджэра Шарцье (Roger Chartier): «Аўтары не пішуць кніг; яны пішуць тэксты, якія [потым] становяцца друкаванымі прадметамі» [27]. Істотна – толькі працаўнікі (сістэмы) кнігі надаюць тэкстам адпаведныя матэрыяльна-функцыянальныя ўласцівасці, прыводзячы яе на пастаянна або прынамсі надоўга да ўніверсума пісьменства. «Кніжная камунікацыя, – піша Урсуля Раўтэнберг (Ursula Rautenberg), – выходзіць па-за моўныя межы,

таму што спецыфічная знакавая сістэма кнігі можа ахопліваць не толькі моўныя і лічбавыя знакі, а таксама ноты і малюнкi». Такім чынам, «тэкст рэалізуецца (*verdinglicht sich*) у кнізе», а «эфектыўнасць кнігі заключаецца ў тым, што медыяльнае асяроддзе даступнае для тэкстаў рознага роду, тэматыкі і чытацкіх функцый незалежна ад літаратурных, этычных ці палітычна-культурных ацэнак» [28, с. 4–7].

Трэба, у сваю чаргу, разгледзець і спосабы існавання твораў літаратуры і пісьменства як цэласнасці. Мастацкая і інтэлектуальная творчасць (аднаго) чалавека і (цэлых) супольнасцей у дапісьменны час заставалася ў індывідуальнай і/або калектыўнай памяці, функцыянавала ў абмежаваным сямейным, племянным, этнічным коле, падвяргалася часта выпадковым мадыфікацыям, а яе аўтэнтычнасць і верагоднасць былі такія ненадзейныя, як і чалавечая памяць. Тым не менш гэкім спосабам захавалася велізарная спадчына чалавецтва. З цягам часу, запісваемая і запісаная, яна стварыла падставы ўніверсуму пісьменства. У заб'ектывізаваным замацаванні «на пісьме» выяўляюцца поўная каштоўнасць і сіла гэтай спадчыны. Толькі з моманту фіксацыі маем справу з творам пісьменства. Існаванне ж твора ў замысле творцы папярэджае толькі яго пісьмовую рэалізацыю і з'яўляецца самае большае пэўным патэнцыялам, будучым складнікам універсума пісьменства, творам літаратуры *in statu nascendi* (у стане нараджэння).

Тэарэтычныя мадэлі літаратурнай камунікацыі (пісьменнай) прадугледжваюць, што на першай фазе існавання твора ёсць аўтарскі рукапісны тэкст. Запісаны твор становіцца такім спосабам «выпушчаны ў свет», пачынае жыць уласным жыццём, часам неадпаведным інтэнцыям творцы. Можа мець шматлікія копіі (дублікаты), можа быць па-рознаму пераўтвораны (перароблены) – скарочаны, дапоўнены, мадыфікаваны, можа існаваць у перакладах, імітацыях, пародыях, плагіятах, у паратэкстах і метатэкстах, у цытатах, заўвагах, зносках і бібліяграфічных спасылках. Можа – страчаны або знішчаны – існаваць толькі ў інвентары, у каталожным або бібліяграфічным запісе, у рэзюмэ, у кароткай згадцы, у цьмяным успаміне. Можа прысутнічаць у пісьменстве і культуры яшчэ ў іншых формах: як тэатральны спектакль, як фільм, праграма радыё, тэлевізійны паказ «ужывую» і запісаны механічным або электронным спосабам. Выразных, а тым больш

дакладных межаў універсума пісьменства не ўдаецца адвольна вызначыць.

Можам, аднак, без ваганняў сказаць, што цэнтр універсума пісьменства ствараюць дакументы рукапісныя, друкаваныя і электронныя. У гістарычным развіцці інструментаў для замацавання тэкстаў прасочваецца іх паслядоўнасць, але з'яўленне новых сродкаў ніколі не азначала поўнай ліквідацыі папярэдніх. Падобна таму як тыпаграфічная рэвалюцыя, запачаткаваная пяць стагоддзяў назад, не выключыла з публічнага жыцця пісьма «ад рукі» і рукапісу, таксама і электронная рэвалюцыя не прысудзіла да смяротнага пакарання культуру друку. Прынамсі да гэтага часу, што можна канстатаваць паводле папярэдняга вопыту развіцця электроннага запісу і перадачы.

У межах універсума пісьменства сёння фарміруецца «новы лад». Вызначаюць яго, з аднаго боку, тэхніка і эканоміка, з другога – псіхафізіялогія творчасці і ўспрыняцця, традыцыя і прагматызм. (Апісанне тых умоў сягала б далёка па-за мэты, якія паставіў перад сабой аўтар гэтага тэксту. Тым больш цяжка было б удавацца тут у – нават самыя асцярожныя – прагнозы.)

Іманентнай уласцівасцю пісьменства ва ўсіх фазах развіцця і формах існавання з'яўляецца яго канцэнтрацыя – тэматычная, відавая, моўная, фармальная, функцыянальная і г. д. Пісьменства існуе і функцыянуе выразна і эфектыўна ў зборах, рэальных або віртуальных. Гэта бібліятэчныя і архіўныя зборы, выдавецкі рэпертуар і кнігагандлёвы асартымент, бібліяграфіі і базы даных, спісы забароненых і прадпісаных тэкстаў і г. д.

У кожным сегменце ўніверсума пісьменства выразна відаць ужо сёння суіснаванне тых трох розных форм пісьменства: рукапіснай, друкаванай і электроннай.

Абмяжуемся двума прыкладамі:

(1) У паняцце «нацыянальнае пісьменства», якое адпаведна зарэгістравана і захоўваецца, аб чым сведчаць прававыя нормы, у большасці краін аднолькава ўключаны як рэсурсы рукапісныя, друкаваныя, так і зафіксаваныя ў электронным выглядзе тэксты. І таксама, як і паўтысячы гадоў назад, скрыптаграфічнае пісьменства пераносілася і пераносіцца паступова да «галактыкі Гутэнберга», так і сёння яно знаходзіць новую форму і новую прастору – электронную. Аднак сваю каштоўнасць працягваюць захоўваюць рукапісныя арыгіналы, да гэтага часу бясспрэчным з'яўляецца значэнне друкаваных тэкстаў, а прысутнасць даўняй і новай

літаратуры ў лічбавай форме адкрывае творцам і спажыўцам зусім новыя перспектывы.

2) Такім чынам, сістэма пісьменства кожнай навуковай дысцыпліны фарміруецца *sub specie* (у выглядзе) практычнасці і функцыянальнасці, уключае ў сябе ўсе неабходныя для заняткаў па дадзенай дысцыпліне віды і формы пісьмовай камунікацыі. Для забеспячэння працы даследчыка літаратуры, напрыклад, неабходны поруч з рукапісамі і друкамі матэрыяльнай формы таксама іх запісы ў віртуальнай (электроннай) прасторы; акрамя таго, ён будзе шукаць там неіснуючыя ў іншых формах бібліяграфіі, базы даных, разнастайныя неапублікаваныя тэксты. Своеасабліваю канвергенцыю сродкаў масавай інфармацыі можна ўбачыць у шматлікіх месцах і ў многіх сітуацыях. Часцей за ўсё гэта паранейшаму (яшчэ?) суіснаванне і супрацоўніцтва розных форм тэксту, але штараз усё больш выразна вымалёўваецца новая тэндэнцыя: свядомае – з мэтай захавання і функцыянавання – стварэнне мультымедынай і гібрыднай камунікацыі, і г. д. Пра гэта асабліва сведчаць мультымедычныя падручнікі, адпаведна пабудаваныя слоўнікі і энцыклапедыі і іншыя тыпы пісьменства. Межы паміж сродкамі захавання і перадачы тэксту ўжо пераступлены для стварэння новых, больш эфектыўных інструментаў аперывання тэкстамі.

Заклучэнне можа быць прадстаўлена наступнымі высновамі.

Сусветнае пісьменства з'яўляецца шматстайным і шматфункцыянальным тварэннем. Гэта памяць чалавецтва, бо дакументуе мінулае (і ёсць, паводле Поля Атле, збор «удакументаванага быцця», *l'être documenté*), але і часта дэфармуе яго (дэканструюе) і, быўшы сацыяльным і культурным фактам, (су)твораць новую рэчаіснасць і стварае ўласны своеасаблівы аўтаномны свет [29]. Пісьменства «ўвекавечвае рэчы» (Уліс Альдравандзі, *Ulisses Aldrovandi*) [30] і робіць магчымым «доступ да ведаў, набытых чалавецтвам» (Габрыэль Пеньё, *Gabriel Peignot*) [31].

Сёння, як паказвае вопыт скрыптаграфічнай і тыпаграфічнай эры, пісьменства пераносіцца ў лічбавую прастору, узнікаюць новыя, раней невядомыя з'явы і працэсы, нараджаюцца новыя выклікі, пагрозы і шанцы. Мы не ведаем яшчэ, да якіх наступстваў прывядзе павелічэнне прысутнасці пісьменства ў электронных сетках – з усім іх функцыянальным патэнцыялам: амаль неабмежаванымі рэсурсамі, глабальным ахопам, аперацыйнай хуткасцю, шматкратным прымяненнем, шырокім – гэта не значыць,

што нічым не абмежаваным – доступам. Верагодна, змяняцца працэсы, правілы і тэхнікі запісу і чытання, паняцці аўтарства і выдавецкай справы (публікацыі), змяняцца стандарты мовы, будуць сцірацца межы паміж творцамі і карыстальнікамі пісьменства. Але, можа, застанецца – як сфармулявала гэта амерыканская лінгвістка Наомі С. Барон (Naomi S. Baron) – «культура друку без друку»? [32]. Хацелася б гэта разумець як трывалую павагу (рэспектаванне) да тых каштоўнасцей, якія ўнесла ва ўніверсум пісьменства рукапісная і друкаваная кніга.

У бібліялагічных даследаваннях кніжнай культуры паняццёвыя катэгорыі «мова», «пісьмо», «універсум пісьменства», з'яўляюцца неабходнымі складнікамі варштату навуковай працы, тэарэтычнай і метадалагічнай асновай, пунктам выйсця ў стварэнні пазнавальнага інструментарыя тых даследаванняў, якія маюць як гістарычны, так сучасны і перспектыўны характар, а таксама прызначаны для арганізацыі і ўдасканалення сістэмы кнігі як грамадскай практыкі, што актыўна стварае кніжную культуру.

Пераклад з польскай і рускай моў Ларысы Доўнар

1. Мігань, К. Кніжная культура – спроба акрэслення паняцця як навуковай катэгорыі / Кшыштаф Мігань; пер. з польск. Ларысы Доўнар // Беларуская кніга ў кантэксце сусветнай кніжнай культуры: гісторыя і сучаснасць : зб. навук. прац / склад. Л. І. Доўнар, Т. А. Самайлюк; Л. І. Доўнар (адказ. рэд.). – Мінск : Беларус. дзярж. ун-т культуры і мастацтваў, 2011. – [Вып. 3]. – С. 17–39.

2. Migoń, K. Парадигмы науки о книге двести лет тому назад и сегодня / Krzysztof Migoń // Knygotyra. – Vilnius, 2010. – Т. 54. – Р. 44–53.

3. Даукша, М. Предисловие к любезному читателю к литовскому переводу католической Постилли Якуба Вуека (1599) / М. Даукша [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <<http://viduramziu.istorija.net/etno/dauksa-ru.htm>>.

4. Шомракова, И. А. Проблемы национального книжного дела / И. А. Шомракова // Книга. Исследования и материалы. – М. : Книжная палата, 1991. – Сб. 63. – С. 17–22.

5. Žibritová, G. Multilingvizmus v knižnej kultúre na Slovensku / G. Žibritová // Knižničná a informačná veda : zborník Filozofickej Fakulty Univerzity Komenského. – Bratislava : Filozofická fakulta UK, 1999. – Ročník 17. – Р. 135–145.

6. Pilarczyk, K. Poliglotyzm książki żydowskiej / K. Pilarczyk // Żydzi i judaizm we współczesnych badaniach polskich : materiały z konferencji. – Kraków : Księgarnia Akademicka : Wydawnictwo Naukowe, 1997. – Т. 1. – Р. 401–412.

7. Drei Schriften, drei Sprachen : Kroatische Schriftdenkmäler und Drucke durch Jahrhunderte. – Zagreb : Nacionalna i Sveučilišna Knjižnica : Erasmus

Naklada, 2004. – 245 s. : zahlr.; Pisana riječ u Hrvatskoj: Muzejski prostor Zagreb, 28 listopada 1985-23 veljače 1986 : [katalog izložbe] / Josip Bratulić ; Muzej MTM. – Zagreb : MTM, cop. 1985. – 482 s. : il.

8. *Hetzer, A.* Geschichte des Buchhandels in Albanien / A. Hetzer // Prolegomena zu einer Literatursoziologie. – Berlin, 1984. – S. 76–77. – (Ost-Europa Inst d. FU, Balkanologische Veröff., 10).

9. *Baldauf, I.* Schriftreform und Schriftwechsel bei den muslimischen Russland- und Sowjettürken (1850–1937): ein Symptom ideengeschichtlicher und kulturpolitischer Entwicklungen / Ingeborg Baldauf. – Budapest : Akadémiai Kiadó, 1993. – (Bibliotheca Orientalis Hungarica , 40).

10. *Migoń, K.* Pismo jako przedmiot badań humanistycznych / Krzysztof Migoń // Roczniki Biblioteczne. – Wrocław, 1983. – R. 27, z. ½. – P. 409–434; Migoń, K. Les écritures comme problème de recherche en bibliologie politique / Krzysztof Migoń // Revue de Bibliologie. – Paris, 1991. – No 34. – S. 22–28.

11. *Gache, B.* Escrituras nómades. Del libro perdido al hipertexto / Belén Gache. – Buenos Aires : Limbo, 2004. – (2 wyd. Gijón, 2006); Vandendorpe, Christian. Od papirusu do hipertekstu : esej o przemianach tekstu i lektury / Christian Vandendorpe. – Warszawa : Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 2008. – 237, [1] s. : il.

12. *Feldbusch, E.* Geschriebene Sprache. Untersuchungen zu ihrer Herausbildung und Grundlegung ihrer Theorie / Elisabeth Feldbusch. – Berlin : de Gruyter, 1985. – XVI. – 436 s.; Schäfer, S. Das geschriebene Wort in seiner historischen Entwicklung / Svenja Schäfer. – Aachen : GRIN Verlag, 2003. – 56 p.

13. *Martin, H.-J.* Histoire et pouvoirs de l'écrit / Henri-Jean Martin. – Paris : Librairie académique Perrin, 1988. – 518 p. ; 24 cm. – (Collection Histoire et décadence); Goody, J. Logika pisma a organizacja społeczeństwa / Jack Goody. – Warszawa : Wydaw. Uniwersytetu Warszawskiego, 2006. – 294, [1] s.

14. *Cybulski, R.* Książka współczesna. Wydawcy – rynek – odbiorcy / Radosław Cybulski. – Warszawa : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1986. – S. 76–96.

15. *Kapuściński, R.* Podróże z Herodotem / R. Kapuściński. – Kraków : Znak, 2004. – 262 s.

16. *Ouředník, P.* Europeana. Związła historia XX wieku / P. Ouředník. – Sejny : Fundacja Pogranicze, 2004. – 123, [3] s.

17. *Otlet, P.* Traité de documentation. Le livre sur le livre. Théorie et pratique / Paul Otlet. – Bruxelles, 1934 (reprint Liège 1989). – S. 216–24; паpаўн. таксама: Migoń, K. Paul Otlet o bibliologii, książce i dokumencie / Krzysztof Migoń // Przestrzeń informacji i komunikacji społecznej / red. Maria Kocójowa. – Kraków : Wydaw. UJ, 2004. – S. 370–376.

18. *Wielka Encyklopedia PWN.* – Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN, 2004. – T. 21. – S. 110.

19. *Les sciences de l'écrit.* Encyclopédie internationale de bibliologie / dir. Robert Estivals. – Paris : Retz, 1993. – S. 200–217. – Артыкулы: écrit imprimé (non périodique), écrit imprimé (périodique), écrit littéraire, écrits administratifs, écrits commerciaux, écrits d'entreprise, écrits illustrés, écrits politiques, écrits publicitaires, écrits scientifiques.

20. *Ib.* écrits dans l'audiovisuel, s. 208–209.

21. *Dictionnaire* encyclopédique du livre. – Paris : Éditions du Cercle de la librairie, 2005. – T. 2. – S. 22: «l'ensemble des moyens d'expression (livre et presse, en particulier) qui mettent en œuvre des textes écrits, par opposition au cinéma, à l'audiovisuel, aux médias hertziens (radio, télévision), etc., dans lesquels prédominent la voix parlée et l'image».

22. *Ib.*: «Œuvre de l'esprit telle que l'enregistre l'écriture, l'impression; ouvrage littéraire, scientifique, etc., publié ou à l'état de manuscrit».

23. *Migoń, K.* Bibliologia o drukach ulotnych i okolicznościowych / Krzysztof Migoń // Druki ulotne i okolicznościowe – wartości i funkcje : materiały międzynarodowej konferencji naukowej (Wojnowice, 8-10 października 2004). – Wrocław, 2006. – S. 9–19.

24. *Engelsing, R.* Die Perioden der Lesergeschichte in der Neuzeit / Rolf Engelsing // Engelsing, R. Zur Sozialgeschichte deutscher Mittel- und Unterschichten. – Göttingen : Vandenhoeck & Ruprecht, 1973. – Vol. 4. – S. 112–154, 283–292.

25. *Embach, M.* Skriptographie versus Typographie: Johannes Trithemius' Schrift «De laude scriptorum» / Michael Embach // «Gutenberg Jahrbuch». – Mainz : Schmidt (Hermann), 2000. – Jg. 75. – S. 132–144.

26. *Otlet P.* Op.cit.; Migoń, K. Paul Otlet o bibliologii... – S. 375.

27. *Chartier, R.* Lesewelten. Buch und Lektüre in der frühen Neuzeit / Roger Chartier. – Frankfurt a. M. ; New York : Campus, 1990. – S. 12.

28. *Rautenberg, U.* Buch. Grundlagen der Medienkommunikation / Ursula Rautenberg, Dirk Wetzell. – Tübingen : Niemeyer Verlag, 2001. – 106 s.

29. *Otlet, P.* Op.cit. – s. 11; Migoń, K. Paul Otlet o bibliologii... – S. 373.

30. *Aldrovandi, U.* Bibl(i)ologia / Ulyssis Aldrovandi // Estivals, Robert. Petite anthologie francophone de la bibliologie. – Paris : Société de bibliologie et de schématisation, 1993. – S. 23: «L'écrit rend les choses immortelles».

31. *Estivals, R.* Peignot (Etienne Gabriel, 1767–1849) / Robert Estivals // *Ib.*, s. 31: «l'écrit permettant d'accéder au savoir acquis par l'humanité».

32. *Baron, N.* The Future of Written Culture. Envisioning Language in the New Millennium / Naomi Baron // «Iberica», Special Issue / AELFE (Asociación Europea de Lenguas para Fines Específicos). – 2005. – Vol.9, April. – S. 33: „print culture sans print». – Таксама [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу: http://journaldatabase.org/articles/future_written_culture_envisioning.html.